

Instytut Historii UMCS

ANNA LEWANDOWSKA

*Represje wobec duchowieństwa katolickiego z diecezji lubelskiej
w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*

Repression towards Catholic Clergy from Lublin Diocese during German
occupation 1939–1945

III Rzesza 1 września, a następnie ZSRR 17 września 1939 r. sprawiły, że Polska dostała się pod dwie wrogie okupacje. Część państwa anektowano do III Rzeszy, utworzono także jednostkę administracyjno-terytorialną o nazwie Generalne Gubernatorstwo. W skład Generalnej Guberni, powstałej 26 października 1939 r., weszły ziemie dawnych województw: warszawskiego, lubelskiego, kieleckiego, krakowskiego oraz część łódzkiego i lwowskiego¹. W dystrykcie lubelskim znalazły się powiaty: białkopodlaski, biłgorajski, chełmski, janowski, hrubieszowski, krasnostawski, krośnieński, puławski, radzyński, zamojski. Granice diecezji lubelskiej obejmował dystrykt lubelski na terenie GG pod okupacją niemiecką.

Polityka władz okupacyjnych w GG wobec Kościoła katolickiego stanowiła składową część całokształtu polityki okupanta na tych terenach i była dostosowana do zmieniającej się funkcji politycznej GG.

Działania te nie były niczym skrzępowane. Wraz z upadkiem państwa polskiego uznano za niebyły konkordat z 1925 r., zaś na ziemiach wcielonych do Rzeszy nie można było zastosować postanowień konkordatu z III Rzeszą z roku 1933. W taki sposób Kościół katolicki w Polsce został pozbawiony jakichkolwiek osłon prawnych.

¹ W. Bartoszewski, *Kościół Chrześcijański pod okupacją niemiecką na terenach GG*, „Tygodnik Powszechny” 1978, nr 26, s. 1.

Strategię władz okupacyjnych wobec duchowieństwa w poszczególnych dystryktach Generalnego Gubernatorstwa normowały jednolite zasady dla wszystkich urzędów wojskowych i administracyjnych, niemniej często zależała od indywidualności kierownictw poszczególnych jednostek sprawujących władzę i wprowadzających w obieg dane rozporządzenie. Stąd między innymi różnice w stopniu nasilenia represji i prześladowania duchowieństwa w poszczególnych dystryktach GG².

Zasadniczą rolę w eksterminacji polskiego duchowieństwa katolickiego pełniło Gestapo, współdziałał z nim aktywnie aparat partyjny NSDAP, a także administracja cywilna oraz jednostki Wehrmachtu.

Kościół katolicki w Polsce był słusznie uważany przez okupanta za instytucję posiadającą ogromny wpływ na naród polski, a zarazem za „ostoję polskiego szowinizmu”³. Stąd swoista dwutorowość polityki okupanta wobec Kościoła w poszczególnych dystryktach GG. Z jednej strony, starano się likwidować przejawy życia religijnego, podtrzymujące odczucia patriotyczne i wspierające poczucie jedności w społeczeństwie, z drugiej zaś strony, usiłowano narzucić Kościołowi rolę instytucji stabilizującej nastroje wśród ludności⁴.

Szef policji bezpieczeństwa i SD, SS-Obergruppenführer R. Heydrich, oświadczył 8 września 1939 r.: „Ludzi należy rozstrzelać lub wieszać natychmiast, bez dochodzeń. Szlachta, duchowieństwo i Żydzi muszą być zlikwidowani”⁵.

Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Generalnej Guberni nie przybrały takich rozmiarów, jak na ziemiach wcielonych do III Rzeszy. Przede wszystkim wynikało to z odmiennych planów Rzeszy wobec tych obszarów na czas wojny i w tym kontekście inny ich status. Instrukcje centralnych władz policyjnych z października i listopada 1939 r. w sprawie likwidacji polskiej inteligencji, w tym również polskiego duchowieństwa katolickiego, dotyczyły w pierwszym rzędzie terenów północnych i zachodnich państwa polskiego, były one jednak realizowane, choć w mniejszym zakresie, i w Generalnym Gubernatorstwie.

Masowe represje wobec polskiego duchowieństwa katolickiego w tzw. „Kraju Warty” zakończyły się w październiku 1941 r.⁶ Natomiast w Generalnym Gubernatorstwie aresztowania, rozstrzeliwania i zsyłanie do niemieckich obozów koncentracyjnych rozłożono równomiernie na wszystkie lata okupacji. Za

² Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 73–74.

³ *Ibid.*, s. 68.

⁴ *Ibidem*.

⁵ K. Radziwończyk, *Akcja Dannenberg grup operacyjnych SiPo i SD w Polsce jesienią 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 5, s. 9.

⁶ J. Szyling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939–1945*, Poznań 1970, s. 117–119.

symboliczną datę zamykającą ten proces można uznać masowe prześladowania polskich duchownych katolickich w czasie Powstania Warszawskiego⁷.

Zagadnienie represji wobec polskiego duchowieństwa katolickiego w okupowanej Polsce należy rozpatrywać przez pryzmat działań okupanta niemieckiego, w których sprzężone były następujące elementy:

- dążenie do likwidacji inteligencji polskiej,
- działania prewencyjno-zastraszające,
- akcje represyjne za działalność antyniemiecką.

W odniesieniu do pierwszych dwóch elementów należy wskazać przede wszystkim na masowe aresztowania kapłanów katolickich jesienią 1939 r. i w pierwszych miesiącach 1940 r. oraz skierowanie ich najpierw do tymczasowych więzień, a następnie do obozów koncentracyjnych⁸.

W stosunku do przedstawicieli duchowieństwa katolickiego niemieckie władze okupacyjne dystryktu lubelskiego stosowały takie same metody represji i eksterminacji, jak wobec wszystkich jej mieszkańców. Duchowni ginęli w egzekucjach, byli brani jako zakładnicy, aresztowani i wysyłani do obozów koncentracyjnych. Eksterminacja objęła kler na wszystkich szczeblach hierarchii kościelnej, przy czym trzeba podkreślić, że Polska była jedynym krajem pośród okupowanych krajów Europy, w którym rezydujący biskupi podlegali aresztowaniom i kaźniom w więzieniach i obozach koncentracyjnych⁹.

3 września 1939 r. w Lublinie powołano Miejski Obywatelski Komitet Społeczny¹⁰, w którym władzę duchowną reprezentowali ks. dr Zygmunt Surdacki¹¹, a Katolicki Uniwersytet Lubelski¹² – prof. Ignacy Czuma¹³. Pośrednio współpracował z komitetem ks. bp Władysław Goral, przygotowując z prezesem Sądu

⁷ S. Biernacki, T. Kur, *Martyrologia duchowieństwa „II wojna światowa. Terror hitlerowski w Polsce”*, Warszawa 1982, s. 63–65.

⁸ J. Adamska, J. Szyling, *Polscy księża w niemieckich obozach koncentracyjnych. Transport 527 duchownych 13 grudnia 1940 r. z Sachsenhausen do Dachau*, Warszawa 2007, s. 11.

⁹ Z. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 80–81.

¹⁰ M. Wieliczko, *Kontekst historyczny losów biskupa M. L. Fulmana w czasie II wojny światowej*, [w:] *Biskup Marian Leon Fulman. Pedagog trudnych lat*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2010, s. 93.

¹¹ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie [dalej: AAL], sygn. 60 II B S 124, Akta osobowe ks. Zygmunt Surdacki; Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Lublinie, M. Słowikowski, Wspomnienia o ks. Zygmuncie Surdackim, Lublin 1978.

¹² Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II został założony w 1918 r., do 1928 r. występował jako Uniwersytet Lubelski. Od 1938 r. uczelnia miała prawo nadawania stopni naukowych. 16 października 2005 r. na podstawie uchwały Senatu zatwierdzonej przez Episkopat Polski przekształciła nazwę na Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, zob. Biblioteka KUL, Dział Rękopisów, sygn. 1365, J. Pastuszka, Wspomnienia z Lipowej 1939–1944. Wspomnienia o KUL z lat 1934–1939, s. 68–69.

¹³ *Ibid.*, s. 87.

Apelacyjnego Bolesławem Sekutowiczem¹⁴ i Stanisławem Bryłą, prezesem Sądu Okręgowego¹⁵, odezwę i apele do ludności, które ogłaszano w formie ulotek oraz w dzienniku „Głos Lubelski”. Prawdopodobnie w związku z tą działalnością, 8 października 1939 r., po raz pierwszy wezwano na policyjne przesłuchanie sufragana Goral¹⁶.

W dystrykcie lubelskim punktem zbiorczym dla aresztowanych był Lublin i więzienie na Zamku. Mieścił się tam niemiecki zakład karny, który podlegał bezpośrednio policji bezpieczeństwa w dystrykcie. Stał się on ośrodkiem terroru i wyniszczenia na skalę masową osadzonych tam więźniów, zgodnie z zasadami polityki ludnościowej realizowanej w GG. Więzienie na Zamku było miejscem eksterminacji bezpośredniej, czyli miejscem egzekucji przez rozstrzelanie, powieszenie, a nawet zagazowanie¹⁷, bądź pośredniej – przez wyniszczenie organizmu. Egzekucje miały charakter jednostkowy albo masowy, były wykonywane jawnie, przy świadkach lub, najczęściej, w sposób tajny, w nocy, nad ranem, w Lublinie bądź poza miastem, na starym cmentarzu żydowskim znajdującym się na ul. Siennej¹⁸, w Lesie Krępieckim¹⁹ czy w dzielnicy Lemszczyzna²⁰.

Uwzględniając nasilenie okupacyjnych represji wobec więźniów, trzeba wziąć pod uwagę pięć okresów:

¹⁴ Instytut Pamięci Narodowej [dalej: IPN] BU, sygn. 2448/574, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, s. 1275, 1276, 1278.

¹⁵ Z. Leszczyńska, *Masowe aresztowania lubelskiej inteligencji w listopadzie 1939 r.*, [w:] *Sonderaktion Lublin: listopad 1939*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1989, s. 34–35; IPN BU, sygn. 2448/574574, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, s. 1275, 1276, 1278.

¹⁶ J. Maciąg, *Błogosławiony bp Władysław Goral (1898–1945)*, [w:] *W duchu i w prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, red. ks. H. Misztal, Lublin 2005, s. 42–53.

¹⁷ *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939–1944*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1988, s. 191.

¹⁸ IPN BU, sygn. 2448/574, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, s. 612–617.

¹⁹ Masowe egzekucje odbywały się również w Lesie Krępieckim, oddalonym o 7 km na wschód od centrum Lublina. Według ustaleń Miejskiej Komisji Badania Zbrodni Niemieckiej 1945 r., na początku maja 1940 r. władze policyjne rozstrzelały dużą grupę więźniów (ok. 100 osób). W okresie okupacji niemieckiej obszar wspomnianego lasu był miejscem egzekucji ludności żydowskiej ulokowanej w getcie lubelskim przy ul. Lubartowskiej. Zob. Z. Zyśko, *Z działalności niemieckiej policji w dystrykcie lubelskim w pierwszym okresie okupacji*, „Zeszyty Majdanka” 1971, t. 5, s. 216; *Hitlerowskie więzienie na Zamku...*, s. 195.

²⁰ 6 stycznia 1940 r. w dzielnicy Lemszczyzna koło glinianek obok cegielni dokonano mordu przedstawicieli inteligencji miasteczka Kamionka w pow. lubartowskim, aresztowanych 15 listopada i osadzonych w więzieniu. Przyczyną zatrzymania było organizowanie spotkań patriotycznych. Rozstrzelano 16 Polaków w tym m.in. proboszcza ks. Piotra Gintowta-Dziwałtowskiego, ks. wikariusza Antoniego Hunicza. Zob. IPN BU, 2448/575, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce, Ankieta, s. 393, 394.

- okres pierwszy – represje i egzekucje rozpoczynają się w listopadzie 1939 r. i trwają do maja 1940 r.;
- okres drugi – masowe egzekucje w ramach akcji AB od czerwca do września 1940 r.;
- okres trzeci – egzekucje o charakterze represyjnym od września 1940 r. do września 1943 r.;
- okres czwarty – publiczne i tajne mordy dokonane na więźniach w następstwie zarządzenia H. Franka z 2 października 1943 r. o ochronie niemieckiego dzieła odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie;
- okres piąty – ostatni okres egzekucji w dystrykcie lubelskim związany z ewakuacją więzienia 22 lipca 1944 r.²¹.

W więzieniu w Lublinie przebywało od listopada 1939 r. do września 1943 r. około 200 księży diecezjalnych, zakonników i kleryków, spośród których 56 skierowano do obozów koncentracyjnych²². Do KL Sachsenhausen z więzienia na Zamku wysłano trzy transporty: 3 grudnia, 18 czerwca oraz 30 czerwca²³. W każdym z nich znajdowali się duchowni. Z osadzonych w więzieniu na Zamku przedstawiciele kleru siedmiu zginęło w zbiorowych egzekucjach²⁴.

Największe nasilenie aresztowań i represji wobec duchowieństwa diecezjalnego nastąpiło w ostatnich miesiącach 1939 r.²⁵. W listopadzie Gestapo aresztowało 71 osób.

Listę zamordowanych duchownych diecezji lubelskiej otwiera nazwisko ks. proboszcza Antoniego Czernieckiego. 15 września 1939 r. rozstrzelano go w Hucie Krzeszowskiej za rzekome współdziałanie z walczącymi oddziałami polskimi. Następną śmiertelną ofiarą okupacyjnego systemu był ks. Alojzy Strykowski, zastrzelony na plebanii w Sitańcu 14 października 1939 r.²⁶.

W dniu wkroczenia wojsk niemieckich do Lublina, 19 września 1939 r., Niemcy wzięli jako zakładników około kilka tysięcy świeckich obywateli miasta, w tym również profesorów z KUL, oraz alumnów z Seminarium Duchownego²⁷. Aresztowanych osadzono na terenie dawnych koszar 8 pułku piechoty²⁸. Większość duchownych zwolniono po kilku dniach²⁹.

²¹ *Hitlerowskie więzienie na Zamku...*, s. 191.

²² W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1978, t. 5, s. 239–241.

²³ J. Adamska, J. Szyling, *op. cit.*, s. 20.

²⁴ W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, s. 240; IPN BU, sygn. 2448/574 GKBZHWP, Ankiety, s. 1001–1005, 1007, 1012–1013; IPN BU, sygn. 2448/576 GKBZHWP, Ankiety, s. 35, 42.

²⁵ IPN GK, sygn. 2448/354, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta, s. 1102, 1115.

²⁶ Z. Goliński, *Biskupi i kapłani Lubelszczyzny w szponach Gestapo*, Lublin 1946, s. 5.

²⁷ Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Lublinie, sygn. 3387, M. Słowikowski, *Choć burza huczy wokół nas. Fragmenty wspomnień 1939–1940*, Lublin 1954–1955, s. 76–79.

²⁸ Z. Mańkowski, *Pierwsze miesiące rządów okupanta w Lublinie*, [w:] *Sonderaktion...*, s. 7.

²⁹ M. Słowikowski, *Choć burza...*, s. 82.

Pierwsze ciosy wymierzone w inteligencję – od listopadowych aresztowań poczynając, poprzez wyroki na biskupów, po egzekucję 10 przedstawicieli inteligencji Lublina,³⁰ w tym także ks. prof. Michała Niechaja³¹, były w zamyśle dowódcy SS i policji w dystrykcie lubelskim, Odilo Globocnika³², rozprawą z warstwą przywódczą, czyli potencjalnymi organizatorami działań antyniemieckich, sygnałem do bezwzględnej walki z „elementami niepożądanymi”. Represje miały wymiar lokalny, bowiem objęły osoby z Lublina oraz okolic. Sposób przeprowadzenia tych akcji zdaje się wskazywać, że miały charakter w pewnym stopniu chaotycznego uderzenia. Może o tym świadczyć fakt, iż aparat policyjny, który obejmował władzę w początkach listopada, nie dysponował pełnym wykazem środowisk inteligenckich.

Atak na strukturę diecezji okazał się bardzo trafny, ponieważ rozbito niemal wszystkie jej podstawowe komórki. Była to sytuacja wyjątkowa, gdyż w innych diecezjach w Generalnym Gubernatorstwie nie zastosowano w pierwszych dniach okupacji podobnych działań prewencyjno-zastraszających³³.

W formie przypominała raczej stosunek namiestnika „Kraju Warty” do tamtejszego Kościoła katolickiego, gdzie zlikwidowano kurie biskupie, seminaria duchowne oraz różne instytucje kościelne. Prawdopodobnie również Globocnik uznał Kościół katolicki diecezji lubelskiej za ważną ostoję polskości i od jej rozbitia rozpoczął polityczne oczyszczanie dystryktu. Może na to wskazywać fakt przeprowadzenia trzech masowych aresztowań duchownych – 9, 11 oraz 17 listopada 1939 r.³⁴

³⁰ Zgodnie z prawem kanonicznym, jeśli dzień Wigilii przypadał na niedzielę, przesuwano ją na sobotę. Egzekucję przeprowadzili w sobotę 23 grudnia 1939 r., w Wigilię Bożego Narodzenia, funkcjonariusze ze 102 batalionu policji. W meldunku dowództwa batalionu stwierdzono, że był to odwet za akt terroru (zabicie wachmeistra z 3 kampanii 102 batalionu) polskiego ruchu oporu. Rozstrzelano 50 osób ujętych za różne przestępstwa w powiecie lubartowskim i 12 zakładników z miasta Lublina. Na starym cmentarzu żydowskim przy ul. Siennej zginęli: profesor Seminarium Duchownego i KUL ks. Michał Niechaj, profesor KUL Czesław Martyniuk, dyrektor Gimnazjum im. S. Staszica Tadeusz Moniewski, lubelski starosta Józef Dańkowski, starosta lubartowski Tadeusz Illukiewicz, dyrektor Gimnazjum W. Arciszowej Antoni Krzyżanowski, adwokat Edward Lipski, adwokat Władysław Rutkowski. Zob. IPN BU, sygn. 2448/574 GKBZHWP, Ankieta: Prześladowanie i eksterminacja inteligencji woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 1275–1276.

³¹ AAL, sygn. 60 II B N 13, Akta osobowe ks. Michał Niechaj; Archiwum KUL [dalej: AKUL], sygn. A 488, Akta osobowe ks. dr. Michała Niechaja, s. 1–7; J. Marczuk, *Straceni w Noc Wigilijną: Lublin 23 XII 1939*, Lublin 2000, s. 89–92; PAMM, sygn. XXI-162, 154, M. Słowikowski, *Gehenna lubelskiej inteligencji*, s. 18.

³² Z. Mańkowski, *Pierwsze miesiące rządów...*, s. 12–14.

³³ *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. ks. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 167.

³⁴ PAMM, sygn. VII Z-51, M. Słowikowski, *Wspomnienia z pobytu na Zamku w Lublinie*, s. 6–7; Z. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 33–34.

9 listopada 1939 r. około godz. 11 rozpoczęły się pierwsze masowe aresztowania inteligencji Lublina, w tym również duchownych³⁵. Plan zatrzymania obywateli z tych środowisk był przemyślany, jednakże okupanci nie dysponowali pełnym wykazem adresów, mieszkań ani miejsc pracy. Tego dnia aresztowano i osadzono w więzieniu na Zamku 117 osób³⁶. Gestapo uderzyło wówczas na Seminarium Duchowne oraz na plebanię kościołów św. Pawła i św. Michała, aresztując następujących księży: ks. rektora Piotra Stopniaka, dr. prawa kanonicznego³⁷, ks. prałata Antoniego Pobożego, dr. filozofii³⁸, ks. Michała Niechaja, dr. teologii i nauk wschodnich³⁹, ks. Zdzisława Golińskiego, dr. teologii⁴⁰, kłeryka Jana Lewczyńskiego⁴¹, ks. kan. Pawła Dziubińskiego, proboszcza z parafii św. Pawła⁴², ks. prałata Franciszka Szeleźniaka z parafii św. Michała⁴³, ks. Michała Słowikowskiego, dyrektora Gimnazjum Biskupiego⁴⁴, ks. kan. Ludwika Zalewskiego, dyrektora Gimnazjum SS. Kanoniczek⁴⁵ oraz księży prefektów: ks. Władysława Chruścika, ks. Piotra Matyjaszczaka, ks. Stanisława Pilchera, ks. Czesława Nowickiego, ks. Andrzeja Chlastawę, ks. Adama Nowaka, ks. Stanisława Stachowicza, ks. Marka Włodarczyka⁴⁶. Należy dodać, że wszystkich duchownych ubranych w sutanny, których gestapowcy spotkali w tym czasie na ulicach Lublina, zatrzymano i odtransportowano do więzienia na Zamku. Dojazd dorożką kazano opłacić zatrzymanym⁴⁷.

³⁵ IPN BU, sygn. 2448/574 GKBZHWP, Ankieta: Prześladowanie i eksterminacja inteligencji woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 1115.

³⁶ Biblioteka KUL, Dział Rękopisów, sygn. 1921, Ludwik Grabowski, Wspomnienia, s. 1.

³⁷ Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej, Lublin 1939, s. 23–24; Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7.

³⁸ AAL, sygn. 60 II B P 53, Akta osobowe ks. Antoni Poboży; Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7.

³⁹ IPN BU, sygn. 2448/574 GKBZHWP, Ankieta: Prześladowanie i eksterminacja inteligencji woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 603–605; AAL, sygn. 60 II B N 13, Akta osobowe ks. Michał Niechaj; AKUL, sygn. A 488, Akta osobowe ks. dr. Michał Niechaja, s. 1–7; J. Marczuk, *op. cit.*, s. 89–92; PAMM, sygn. XXI-162, 154, M. Słowikowski, Gehenna..., s. 18.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], sygn. 4, zespół 770, protokół 224, Miejska Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, s. 268; Spis kościołów i duchowieństwa..., s. 7; IPN BU, sygn. 2448/574 GKBZHWP, Ankieta: Prześladowanie i eksterminacja inteligencji woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 589–600.

⁴¹ W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, s. 281; Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7.

⁴² IPN BU, sygn. 2448/574 GKBZHWP, Ankieta: Prześladowanie i eksterminacja inteligencji woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 595–97.

⁴³ Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7; W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, s. 276–277; PAMM, sygn. XXI-162, 154, M. Słowikowski, Gehenna..., s. 2.

⁴⁴ BWSdWL, sygn. 3387, M. Słowikowski, Choć burza..., s. 192; PAMM, sygn. VII Z-51, M. Słowikowski, Wspomnienia z pobytu..., s. 1–2.

⁴⁵ AAL, sygn. 60 II B Z 48, Akta osobowe ks. Ludwik Zalewski; Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7; PAMM, sygn. XXI-162, 154, M. Słowikowski, Gehenna..., s. 2.

⁴⁶ APL, sygn. 7, protokół 409, MKBZHwL, s. 120–128.

⁴⁷ E. Ilcewicz, *Nasi Kapłani*, „Znak” 1978, s. 864–865.

Na terenie Uniwersytetu Lubelskiego 11 listopada 1939 r. Gestapo zaarrestowało 16 profesorów oraz studentów⁴⁸. Jednocześnie Uniwersytet został oficjalnie zamknięty. Natomiast ks. rektor Antoni Szymański⁴⁹, po kilkudniowym pobycie w więzieniu, pozostawał pod ścisłym nadzorem do 18 grudnia 1939 r.⁵⁰ Ks. bp Piotr Kałwa, profesor KUL⁵¹ wspomina te wydarzenia następująco: „11 XI 1939 r. – tego dnia rano zjawia się w kancelarii KUL-u Gestapo i oświadczyli wicerektorowi, że uniwersytet jest zamknięty. Jednocześnie zażądali od kancelarii wykazu adresu mieszkań profesorskich... Wielu profesorów mieszkało w gmachu uniwersyteckim i od nich zaczęło się aresztowanie i przewożenie na zamek. Aresztowano wszystkich z wyjątkiem tych, którzy przejściowo opuścili Lublin. Spotkaliśmy się na zamku, setki przedstawicieli inteligencji lubelskiej i kilkudziesięciu księży z miasta i okolicy”⁵².

Aresztowani przybywali do więzienia na Zamku różnymi środkami lokomocji. Spoza Lublina najczęściej przywożono ich samochodami ciężarowymi, w większości grupowo, choć zdarzały się przypadki pojedynczych transportów, np. dorożką. Poza tym wykorzystywano kolej, samochody osobowe, a czasem doprowadzano aresztantów piechotą.

Wszystkich nowo przybyłych, również duchownych, poddawano rutynowym czynnościom w bramie więziennej. Najpierw dokonywano rewizji osobistej, która polegała na zabranii wszystkich osobistych przedmiotów, takich jak: paski, pióra, scyzoryki, papierosy, medaliki, książki, fotografie, pieniądze, potem spisywano personalia, datę przybycia oraz rzeczy do depozytu. Po załatwieniu wszystkich formalności zarejestrowani aresztanci stawali się więźniami i byli lokowani w celach zbiorowych. Duchownych oraz pozostałą część inteligencji lubelskiej kierowano na oddziały IV, V do cel: 34, 35, 36 oraz na oddział III do celi nr 17⁵³.

Dyrektor Gimnazjum Biskupiego – ks. Michał Słowikowski wspomina przybycie do więzienia na Zamku następująco: „Na korytarzu niespodzianka – mnóstwo ludzi. Cywile, trafiają się także i wojskowi, ale dużo księży. Znajomych,

⁴⁸ APL, sygn. 4, zespół 770, protokół 224, MKBZHwL, s. 268–271.

⁴⁹ Spis kościołów i duchowieństwa..., s. 29; AKUL, sygn. N55, Akta osobowe ks. prof. Antoni Szymański; T. Wilczyński, *Ostatnie lata życia księdza Antoniego Szymańskiego rektora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (1939–1942)*, „Zesz. Nauk. KUL” 1962, nr 3, s. 115–126; APL, sygn. 4, zespół 770, protokół 224, MKBZHwL, s. 269.

⁵⁰ IPN BU, sygn. 2448/575 GKBZHwP, Ankieta: Prześladowanie i eksterminacja inteligencji woj. lubelskiego i miasta Lublina, s. 602.

⁵¹ Spis kościołów i duchowieństwa..., s. 29; PAMM, sygn. XXI-162 28, I. Czuma, *Losy lubelskich naukowców*, s. 3.

⁵² P. Kałwa, *Acta Biskupa Lubelskiego. Przemówienie Radiowe J. E. ks. Bp. P. Kałwy Wielkiego Kanclerza KUL*, wygłoszone przez Radio Watykańskie dn. 10 XI 1963 r. w dniu inauguracji roku akademickiego KUL, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1964, nr 1, s. 43–46.

⁵³ PAMM, sygn. VII Z-51, M. Słowikowski, *Wspomnienia z pobytu...*, s. 10; Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7.

mnóstwo, księża: Chlastawa, Bukowski, Matyjaszczyk, Pilcher, Nowak, profesorowie uniwersytetu, dalej ks. Roht i inni... Niektórzy mają miny mocno przygnębione, inni próbują nie okazywać zdenerwowania. Jakiś czas trzymają nas w bezładzie na korytarzu. Dopiero później zapisują nazwiska. Trwa to bardzo długo. Wszyscy są przekonani, że jesteśmy zatrzymani z powodu zbliżającego się dnia 11 listopada... Straż więzienna to dawna straż polska. Widać, że współczują nam. Po dwóch godzinach rozmieszczono nas w celach oddziału IV i V. Księża: Stopniak – rektor Seminarium Duchownego, Insadowski i Kałwa – profesoro- wie KUL, Zalewski – dyrektor Gimnazjum i Liceum SS. Kanoniczek, Stańczak – proboszcz Łańcuchowa, Poboży – kanonik Kapituły Lubelskiej, profesor Semi- narium Duchownego, Matyjaszczyk – prefekt Liceum Czarnieckiego i Liceum SS. Kanoniczek, Goliński – profesor Seminarium Duchownego i Uniwersytetu, Niechaj – profesor Seminarium Duchownego, Adameczyk – wikary z parafii Bro- nowic i ja zostaliśmy przydzieleni do sali nr 36⁵⁴.

Równoległe odtransportowano do więzienia na Zamku grupę z Siedliszcza. Lubelski sąd doraźny wydał na nich pierwszy wyrok 13 listopada 1939 r.⁵⁵. Na jego podstawie w tym samym dniu rozstrzelano w pobliżu Zamku, przy kaplicy 10 mieszkańców wsi Siedliszcze z pow. chełmskiego, także wójta gminy – Stani- sława Mazura i proboszcza – ks. Ludwika Szyszko⁵⁶. Powodem masowej egzeku- cji dokonanej w trybie niemal natychmiastowym stało się zabójstwo, 11 listopada, niemieckiego kolonisty Rodego⁵⁷.

Gestapo przeprowadziło trzecią falę masowego aresztowania księży w Lu- blinie 17 listopada 1939 r.⁵⁸. Uderzono na Kurię Biskupią, Sąd Biskupi, Kapi- tułę, zatrzymując członków wymienionych instytucji, profesorów Seminarium Duchownego oraz 60 studentów KUL⁵⁹. Z pewnością najgłośniejsze stało się skazanie na karę śmierci przez sąd doraźny obydwu biskupów lubelskich – ordy- nariusza ks. Mariana Leona Fulmana⁶⁰ oraz sufragana ks. Władysława Goral⁶¹,

⁵⁴ PAMM, sygn. XXI-162, 154; M. Słowikowski, *Gehenna...*, s. 2.

⁵⁵ Z. Goliński, *op. cit.*, s. 7.

⁵⁶ PN GK, sygn. 357, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta: ks. Ludwik Szyszko, s. 1001.

⁵⁷ *Hitlerowskie więzienie na Zamku...*, s. 192.

⁵⁸ BWS DwL, sygn. 686, D. Maj, Służba Boża kapłanów polskich w Sachsenhausen, Lublin 1970, s. 3–4.

⁵⁹ APL, sygn. 70,7/409, Z. Goliński, Miejska Komisja Badania Zbrodni Niemieckiej w Lubli- nie, s. 37–40; Z. Goliński, *Diecezja w latach 1939–1944. Lublin–Oranienburg–Nowy Sącz–Lublin. Lata 1939–1945 w życiu J. E. ks. Bp M. L. Fulmana, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1945, nr 4, s. 102–109.*

⁶⁰ Z. Goliński, *Miejska Komisja...*, s. 37–40; M. Wieliczko, *op. cit.*, s. 103–106.

⁶¹ IPN GK, sygn. 357, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta: Władysław Goral, s. 1056; Z. Goliński, *Miejska Komisja...*, s. 37–40; M. Słowikowski, *Choć burza...*; Z. Goliński, *Biskupi i kapłani...*, s. 8; Z. Goliński, *Bp Władysław Goral więzień Sachsenhausen, Włocławek 1946*, s. 8.

oskarżonych o rozpowszechnianie nielegalnych pism, głównie zaś o rzekome posiadanie broni⁶². W rezultacie interwencji Watykanu i działania innych czynników Generalny Gubernator H. Frank zamienił biskupom karę śmierci na dożywocie⁶³. Ks. bp Marian Fulman⁶⁴ ordynariusz po dwupółmiesięcznym pobycie w niemieckim obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen został internowany w Nowym Sączu, natomiast ks. bp Władysław Goral pozostał w tymże obozie, gdzie zmarł na początku roku 1945⁶⁵.

Faktyczna likwidacja Kurii Biskupiej stanowiła swego rodzaju preludium do dalszej rozprawy z duchowieństwem diecezjalnym. O sytuacji biskupów lubelskich mówił Hans Frank na pierwszej konferencji kierowników głównych urzędów w rządzie GG na temat podstawowych jego zadań, która odbyła się 2 grudnia 1939 r. Wypowiadał się następująco: „Obu biskupów skazano słusznie, gdyż znaleziono u nich broń. Jeśli mimo to ułaskawiono ich, zmieniając karę śmierci na ciężkie więzienie, to postąpiono tak z innych względów...”⁶⁶. Z przemówienia można wyciągnąć dwa wnioski: Stangericht der Sicherheitspolizei⁶⁷ wydał wyrok śmierci, jednakże H. Frank skorzystał z prawa łaski, zmieniając karę na umieszczenie w obozie koncentracyjnym. Sprawa aresztowania lubelskich biskupów była nie tylko precedensowa, lecz na swój sposób wyjątkowa, podobnie jak represje wobec innych polskich hierarchów na stolicach biskupich.

W opinii Cz. Łuczaka, początkiem masowej akcji wyniszczania polskiej inteligencji, działaczy społecznych i politycznych w Generalnym Gubernatorstwie była egzekucja, wykonana 23 grudnia 1939 r.⁶⁸, na starym cmentarzu żydowskim dziesięciu znanych i szanowanych obywateli Lublina i województwa lubelskiego, aresztowanych 9–11 listopada⁶⁹. Zamordowano wówczas: dwóch sędziów – prezesów Sądu Apelacyjnego i Okręgowego, dwóch adwokatów, profe-

⁶² J. Marszałek, *Akcja AB w Dystrykcie Lubelskim*, [w:] *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Materiały z sesji naukowej 6–7 listopada 1986 r.*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992, s. 47; Z. Goliński, *Biskupi i kapłani...*, s. 8.

⁶³ M. Słowikowski, *Choć burza...*, s. 220–221; Z. Goliński, *Biskupi i kapłani...*, s. 8.

⁶⁴ Biblioteka KUL, Dział Rękopisów, sygn. 1852, Z. Kuzia, *Działalność duszpasterska Biskupa Fulmana*, praca mgr pod kier. ks. prof. M. Żywczyńskiego, Wydział Teologii KUL, Lublin 1971, s. 5–6.

⁶⁵ Z. Goliński, *Biskupi i kapłani...*, s. 38–40; idem, *Bp Władysław Goral...*, s. 8–11.

⁶⁶ M. Wieliczko, *op. cit.*, s. 107.

⁶⁷ Standgericht der Sicherheitspolizei – sąd doraźny funkcjonujący podczas II wojny światowej na okupowanych ziemiach polskich. Wraz z całym systemem sądownictwa był wykorzystywany do eksterminacji polskiej ludności. Sądy doraźne policji bezpieczeństwa, w składzie: komendant policji bezpieczeństwa oraz dwóch wyznaczonych przez niego asesorów, orzekały w sprawach wynikających ze śledztw Gestapo. Zob. *Hitlerowskie więzienie na Zamku...*, s. 192; Z. Goliński, *Biskupi i kapłani...*, s. 8–9.

⁶⁸ IPN GK, sygn. 357, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta, s. 1095.

⁶⁹ Z. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 34–35.

sora KUL ks. M. Niechaja⁷⁰, cenionych dyrektorów liceów ogólnokształcących, starostów⁷¹.

6 stycznia 1939 r. o godz. 6.30 dokonano mordu na przedstawicielach inteligencji osady Kamionka w powiecie lubartowskim, aresztowanych 15 listopada i osadzonych w więzieniu, na mocy wyroku sądu specjalnego śmierć poniosło 16 osób⁷². Całą grupę oskarżono o odśpiewanie *Boże coś Polskę*, a także zorganizowanie spotkania patriotycznego w tym dniu przez grupę młodych ludzi – studentów KUL⁷³. Rozstrzelano wówczas między innymi: wójta, proboszcza ks. Piotra Gintowta-Dziewałtowskiego⁷⁴ i wikariusza Antoniego Hunicza⁷⁵ oraz proboszcza i dziekana z Chełma ks. Wacława Kasiora⁷⁶.

Drugi szeroki atak policji bezpieczeństwa na inteligencję, w tym również na duchowieństwo, miał nastąpić z inicjatywy władz administracji cywilnej latem 1940 r. Ważnym motywem akcji, obejmującej cały teren GG, stały się bez wątpienia meldunki z terenu pokazujące, że duch wolności i oporu nie został załamany, że społeczeństwo polskie otrząsnęło się z klęski kampanii wrześniowej i zamierza prowadzić walkę o tożsamość narodową, o wyzwolenie kraju spod okupacji oraz odbudowę własnej państwowości⁷⁷.

Ostatnich grupowych aresztowań księży z diecezji lubelskiej gestapo dokonało na przełomie maja i czerwca 1940 r. na terenie powiatów: zamojskiego, tomaszowskiego, biłgorajskiego oraz kraśnickiego.

Listopad i grudzień 1939 r. przyniósł okres największych strat wśród duchowieństwa diecezji lubelskiej⁷⁸. Wówczas to stracono i uwięziono w więzieniach bądź w niemieckich obozach koncentracyjnych wielu znamienitych przedstawicieli stanu kapłańskiego.

⁷⁰ IPN GK, sygn. 357, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta: Michał Niechaj, s. 1070.

⁷¹ J. Marszałek, *op. cit.*, s. 48.

⁷² AAL, sygn. 60 II B G 42, Akta osobowe ks. Antoni Gomółka; sygn. 60 IIB B 65, Akta osobowe ks. Władysław Bocian; sygn. 61 II B S 115, Akta osobowe ks. Ludwika Szyszki; sygn. 60 II B N 13, Akta osobowe ks. Michał Niechaj; sygn. 61 II R K 107, Akta osobowe ks. Władysław Kasior; sygn. 60 II B Z 57, Akta osobowe ks. Wacław Zalewki; IPN BU, sygn. 2448/576, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce, Ankiety: wysiedlenia woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 23, 35.

⁷³ IPN BU, sygn. 2448/576, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce, Ankiety: wysiedlenia woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 42, 52, 53–55.

⁷⁴ Z. Goliński, *Biskupi i kapłani...*, s. 7.

⁷⁵ IPN GK, sygn. 357, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta: wysiedlenia woj. lubelskiego, miasta Lublina, s. 35.

⁷⁶ IPN GK, sygn. 357, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Lublinie, Ankieta: Wacław Kasior, s. 1104.

⁷⁷ J. Marszałek, *op. cit.*, s. 51.

⁷⁸ J. Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1989, s. 33–37.

Efekt polityki prowadzonej przez Odilo Globocnika w dystrykcie lubelskim jest widoczny w danych statystycznych dotyczących prześladowania inteligencji, w tym również księży, w okresie 1939–1945. Spośród 459 duchownych diecezji lubelskiej w 1939 r. terrorem niemieckim zostało dotkniętych około 200. Natomiast na 28 księży profesorów Seminarium Duchownego i Uniwersytetu Lubelskiego z roku 1939⁷⁹ represje niemieckie odczuło aż 18⁸⁰. Z więzienia na Zamku zwolniono około 70 duchownych. 23 grudnia 1939 r. zamordowano tam 8 kapłanów, także ks. profesora Seminarium Duchownego i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Michała Niechaja⁸¹ wraz z 9-osobową grupą przedstawicieli inteligencji Lublina. W obozach koncentracyjnych na terenie okupowanej Europy zginęło 26 duchownych z diecezji lubelskiej: 20 w KL Sachsenhausen i KL Dachau⁸², było wśród nich czterech księży profesorów Seminarium Duchownego – ks. bp W. Goral, ks. J. Lenart, ks. A. Zawistowski, ks. A. Poboży, oraz 6 w Auschwitz i Buchenwald⁸³. Władze niemieckie zwolniły z obozów koncentracyjnych 3 duchownych: ks. bp. M. L. Fulmana⁸⁴, ks. E. Doleckiego⁸⁵ oraz ks. S. Roszkowskiego⁸⁶.

29 kwietnia 1945 r. wojska amerykańskie wyzwoliły 27 duchownych diecezji lubelskiej przebywających w obozie koncentracyjnym w Dachau⁸⁷. Również tę datę można uznać w historiografii Kościoła katolickiego za symboliczną klamrę, która zamyka niemieckie represje i prześladowanie polskiego duchowieństwa katolickiego z diecezji lubelskiej.

SUMMARY

It is essential to know the history of Catholic Church in Poland during German occupation when it comes to exploration of aggregate history of Polish nation in this difficult time. The issue of repression against Polish clergy from Lublin diocese by German authorities in years 1939–1944 and powers of Third Reich, was presents in various aspects, in many scholarly articles, monographs and group works. However, the aforementioned publications do not exhaust basics to educate full and fair-minded view on this problem.

⁷⁹ Spis kościołów i duchowieństwa..., s. 24.

⁸⁰ PAMM, sygn. XXI-162, 154, M. Słowikowski, Gehenna..., s. 2.

⁸¹ Z. Goliński, *Ks. Michał Niechaj*, „WDL” 1946, nr 23, s. 156–157; F. Stopniak, *Niechaj Michał*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981*, t. 6, Warszawa 1983, s. 536–539.

⁸² Biblioteka KUL, Dział Rękopisów, sygn. 978, J. Woś, *Księża w obozie w Dachau...*, s. 72; APL, sygn. 5, protokół 263, ks. W. Olech, s. 110.

⁸³ W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, s. 240.

⁸⁴ E. Walewander, *Biskup Marian Leon Fulman (1866–1945)*, [w:] *Biskup Lubelski Marian Leon Fulman...*, s. 128–129.

⁸⁵ IPN LU, sygn. 1/9/34, Wspomnienia ks. E. Doleckiego obozu Majdanka; E. Dolecki, *Moje wspomnienia przeżyć w obozie koncentracyjnym na Majdanku od 3 III do 18 IX 1943*, Sitaniec 1967, s. 1.

⁸⁶ W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, s. 241.

⁸⁷ Biblioteka KUL, Dział Rękopisów, sygn. 978, J. Woś, *Księża w obozie w Dachau...*, s. 112.

German army went in to Lublin on 18 September 1939, after dramatic defense of the citizens.

After the short time of reign of Wehrmacht units, on 26 October 1939, Führer proclaimed his decree on creating administrative entity called Generalna Gubernia, which involved four regions, including *lubelski region* with Lublin as its capital. This decree embraced the area of pre-war *Lubelskie Voivodeship*. The occupation authority's division of administration did not violate the structure of deanery in the diocese. However, under the new circumstances, deans and rectors had difficulties executing administrative functions. When the Lubelski District was created, Bishop Marian Leon Fulman and suffragan, Bishop Władysław Goral wielded authority in this area.

It is necessary to mention that bloody operations of the police and SS are especially remembered in the history of Church in Lublin and the whole area. These two bodies were executing the most important strategic tasks within the scope of 'maintaining order', prevention, requital, or even genocide and extermination. This group was led by SS- Brigadeführer Odilo Globocnik (till September 1943) and SS- Gruppenführer Jacob Sporrenberg.

The most significant German operations, when it comes to repression of catholic clergy in, the Lubelski District are repressive or intimidating actions.

In the Lubelski District, occupation authorities applied the same methods of repression and extermination both to all citizens and clergy. Lublin's clergymen were dying in executions, they were taken as hostages, arrested and sent to concentration camps. The repression involved priests on every level of church hierarchy. What is more, it must be said that only Polish bishops out of all occupied countries were arrested and taken to concentration camps.

In the Lubelski District, the main place where the people were arrested was Lublin and prison of Security Police and Security Service. Prison on the Castle, as it was called, was subdued to the leader of SS and the police in the district. The prison in Lublin was without undoubtedly a place of terror and attrition of prisoners held in it on the mass scale. This prison became the place of direct extermination where executions were done by firing squad, hanging, or even by gassing. Executions had unitary or mass character, they were sometimes done in a company of eyewitnesses, but usually they were confidential, performed at night or in the morning.

The first 'purifying' action of intelligentsia, which started with arrests in November and was followed by verdicts of executions for bishops and the execution itself on 23 December, was perceived by the leaders of SS and the police, Odilo Globocnik, as fight with leading layer of society, who could potentially organize actions against German authorities, they could give signal to ruthless fight with 'unwanted elements'. Repressions took place on the local scale, because they involved only people from Lublin or from area around Lublin. The way in which this action was prosecuted indicates that it was chaotic strike, because the enforcement authority which held power at the beginning of the November did not have full records of the intelligentsia.

Globocnik considered Catholic Church an important monument of Polish national spirit, so he began the purging of the district by first destroying the Church. It can be validated by the three mass arrests of clergy on 9 Nov, 11. Nov and 17 Nov 1939.

The effect of the policy realized by Odilo Globocnik is presented in statistics relating to repression of clergy in years 1939–1945. 200 out of 459 priests from Lublin diocese in 1939 fell victim to German terror.